

факт. Някога, в 1898—1899 г. (преди 90 години)¹⁸, текстът е бил фиксиран писмено — в споменик, т. е. във форма на междинната култура, и явно на творбата не се е гледало като на пълноценно в литературно отношение произведение. По-късно битието на творбата наподобява фолклорното — тя съществува устно дълго време, но пак е изразявана стойностно с различни песни и други стихотворения (включително и от възрожденски поети). С други думи, въпреки че авторът ѝ се е знаел, тя е била полуанонимна, не е била „сигнал“ за индивидуално творчество, значението на личността Яворов е било именно значение на анонимния народен творец. Разбира се, фактът че е съхранена, вече съдържа оценъчен момент и е знак за възможността народната духовна култура, устната традиция да „поема“ произведения от личното творчество и да ги пази за литературната история.

Наличието на няколко такива случая¹⁹ вече дава основания да се твърди, че взаимното проникване на устни и писмени текстове е двустранно и че може да съществува фолклорна реконструкция на литературен факт.

ЗА ДВИЖЕНИЕТО НА ЕДНО ЗАГЛАВИЕ В БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ЛИТЕРАТУРА

РОСЕН ТАХОВ

Все още не са потърсени и разтълкувани детайлите в книжнината на Българското възрождане. Не писателските биографии, не сложните взаимопрониквания между фолклор и литература, традиция и съвременност, свое и чуждо, а онези на пръв поглед „дребни“ факти, които доизграждат физиономията на отделните произведения. Поставяни са епиграфи — от древния Омир до романтичната Адел Омер дьо Ел. Отправяни са посещения — интимни и революционни, съхранили имена на вдъхновителки, единомисленици и поборници за свободата на отечеството. Засвидетелствувани са подписи, удивителни по своята самобитност, като този на Хаджи Найденов Иованович Татарназарджичанина: Х. Н. I. Т. Т. Р. П. З. Р. Ц. Н. Н.

И друго — все от територията на незабележимите подробности. . . Специално внимание заслужава символиката на старите заглавия. Наслояването на устойчиви знакови образци към поредица от четива. В средата на миналия век например се заговоря за Гуслан, славянски „бог на пението“, олицетворяващ народния поетически гений. Появяват се сборките на Спас Зафиров и Цани Желев „Българска гъсла“ (Цариград, 1857), на Йоаким Груев „Гуслица или нови песни“ (Белград, 1858), на Ради Колесов „Гуслица“ (Цариград, 1862). Следват „Пряпорец и гусла“ (Букурещ, 1876) на Иван Вазов и „Гусла с песни“ (Свищов, 1878) на Никола Живков. Ехото рефлектира дори в късната „Гусла“ (Пловдив, 1881) на народния поет.

Още един пример, но с разширена география на изданията, събрани от Ишван Рат-Вег. Той пише: „Някой някога измислил заглавието „Огледало“. И веднага по цяла Европа като гъби след дъжд се размножи многозначещи и многообещаващи „Speculum“, „Spiegel“, „Miroir“, „Mirror“, „Specchio“ и „Tükör“.¹

Известният библиофил се опитва да обясни явлението чрез главния закон на модата — стремежа към новото, но не е докрай убедителен. Ще подхванем темата не от самоцел, а защото „Огледало“ присъства в литературата ни от XVIII и XIX в., и то — с отношение спрямо съдържателната характеристика на четивата.

¹⁸ Ако съдим по писмата, които поетът изпраща от с.Стралджа до сестра си Екатерина Т. Крачолова, интервалът му на пребиваване там е от 4 септември 1898 г. до 9 август 1899 г. (вж. П. Я в о р о в. Събрани съчинения. Т. V. С., 1960). Следователно стихотворението е писано в този период.

¹⁹ Тук става въпрос не само за вторично фолклоризирани, но по принцип познати стихотворения на Д. Чинтулов, Хр. Ботев и П. Р. Славейков, но и за непознати творби — например на поета В. Карагъзов, безследно изчезнал в 1925 г. — „Еделвайс“ и „Знае тя, че не уста любими. . .“ (без заглавие).

¹ И. Рат-Вег. Комедия книги. М., 1987, с. 22.

Вярванията във въздушната сила на огледалото са свързани с първичното общуване между човека и заобикалящия го свят. Важен е онзи момент, в който предметът е напуснал всекидневния бит и се е превърнал в атрибут за магически действия. У нас по стените на дома се окачвали „огледала“ — плетива от житна слама (ръж, пшеница, ечемик и др.) с квадратна или правоъгълна форма. Краищата им се изработвали така, че наподобявали слънчевия диск. Сменяли се всяка година².

В една жетварска песен от Струга калпакът на левент Никола е украсен с пет огледала. Слънцето заждало, а те светели „как дробни дзвезди“³. В друга песен от Калофер Димка Безимка увещава баща си:

Да ми дадеш, да ми дадеш кравайната сабя,
кравайната сабя със четири реда,
със четири реда, със девет угледала⁴.

Необикновеното оръжие решило съдбата на Вълчан войвода и дружината му.

Източният фолклор пък пази приказното „огледало на целомъдрието“ — със своето светло и тъмно отражение. Най-сетне широко разпространено било поверието, че огледалото в стаята на мъртвия се покрива, за да не остане образът му върху него.

Тоест от традиционното народолюбие и обреченост, през култа към земята и хляба, до поетичната героика и мистиката на отвъдното огледалото е било обгърнато с фантастична символика.⁵ Неслучайно в един превод на Стефан Бобчев героинята възкликва: „Ах! В училището, когато бяхми малки, ми казваха, че дяволът дохождал в огледалото на момичетата, които седят много пред него.“⁶

Развоят на естетическата мисъл отсява фолклорно-магическите вярвания и поставя акцента върху философското осмисляне на проблема. Водата е неустойчива, разсъждава Платон (427—347 г. пр. н. е.), значи и отраженията, които дава, са ефирни. Образите в огледалото са също мними и фиктивни. Можем да съзердаваме единствено отраженото слънце, защото самото то ще ни ослепи.⁷ По време на късната античност се задълбочава идеята, че зримият свят е система от загадки, символи, образи, чието истинско познание ще се осъществи в сферата на трансцендентното. „Защото сега виждаме нещата неясно, като в огледало — учи апостол Павел, — а тогава ще ги видим лице с лице.“ (1 Кор. 13 12).⁸

Тази мисъл се вклинява в сърцевината на средновековната ексгетика, естетика и изкуство и — за западноевропейската цивилизация главната заслуга е на Аврелий Августин (354—430).⁹ Появява се огромна по обем богословска литература, чиято задача е да бъде огледало, посредник между християнската догматика и миряните. Прониква и в славянския свят. От 1445 г. датира едно „Зерцало“ на хърватска глаголица, засягащо въпроси около Библията, християнския морал, църковната история и пр. В началото е латинското стихотворно произведение „Speculum humanae salvationis“¹⁰, което е преведено в проза на старорочешки — „Zrcadlo člověčieho spasenie“. От него пък е направен хърватски превод, чийто препис се явява „Зерцало“.¹¹

С изнамирането на книгопечатането „огледалната книжнина“ се тиражира, става далеч по-достъпна и разширява значението си не само в теологически, а и в чисто просветен план. Внушителният труд на Виш-

² Вж. Хр. Вакрелеки, Етнография на България. С., 1977, с. 616. Срв. Етнография на България. Т. 2. С., 1983, с. 91.

³ Български народни песни собрани од братя Миладиновци Димитрия и Константина и издани од Константина. Загреб, 1861, с. 505.

⁴ Български народен сборник. Събран, нареден и издаден от Василия Чолакова. Ч. 1. Болград, 1872, с. 304.

⁵ Тя е майсторски използвана от Александър Василевич Чайнов при написването на фантастичната повест „Венецианско огледало, или Чудноватите похождения на стъкления човек“ (Берлин, 1923). Вж. О. Ласунски, Властта на книгата. Варна, 1986, с. 159—162.

⁶ Огледалото. (Превод от***). Писма на една спяла девойка.—Читалище, 1875, № 1, с. 39. За утвърдяването на преводача вж. Стефан С. Бобчев. Книгопис на неговите трудове. — Във: Възхвала. Сборник в чест на Стефан С. Бобчев (1871—1921) С., 1921, с. 150.

⁷ Вж. А. Ф. Лосев, История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. М., 1969, с. 545.

⁸ Срв. В. В. Бычков, Эстетика поздней античности. М., 1981, с. 246—247.

⁹ Вж. В. В. Бычков, Эстетика Аврелия Августина. М., 1984, с. 209.

¹⁰ За няколко съчинения, печатани под това заглавие между 1471—1500 г. вж. The Lessing F. Rosenwald Collection. A Catalog of the Gifts of Lessing F. Rosenwald to the Library of Congress, 1943 to 1975. Washington, 1977, p. 17, 33, 40, 45, 76, 89.

¹¹ Вж. А. Джурова, К. Станчеви и М. Япунджич. Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека. С., 1985, с. 160—161.

сент дьо Бов (Vincentius Bellovacensis, 1190—1264) „Speculum majus“ се превръща в енциклопедия с първостепенна важност. Частите на неговото съчинение („Speculum doctrinale“, „Speculum historiale“, „Speculum naturale“ и „Speculum morale“, прибавена през XIV в. от анонимен автор) се издават и преиздават в Страсбург, Нюрнберг, Аугсбург, Венеция. .¹² Заедно с други извори неизвестен монах от Тевтонска Белгия ги използва при създаването на „Speculum exemplorum ex diversis libris in unam laboriose collectum“ (Daventriae, 1481). От своя страна този сборник заляга в основата на „Велико Зерцало прикладов“, най-популярният паметник на руското преводаческо дело от XVII в.¹³

Такива са многопосочните превъплъщения на „огледалната проблематика“. Едва ли има европейска национална литература, в която да не е застъпена. Нещо повече — научният интерес към този род четива е подкрепан висок. Около „Велико Зерцало прикладов“ е натрупаана сериозна библиография, която продължава да расте.¹⁴ Обект на доста изследвания са изданията и добавките на английския сборник „A tuggoug for magistrates“.¹⁵ През втората половина на XVI в. в него са изложени трагическите перипетии на забележителните хора. Беше проучена и ръкописната книга от втората половина на XVIII в. „Зрцало науке“, за чийто автор се смята Захари Орфелин (1726—1785).¹⁶

Разбира се, за нас са особено съществени онези заглавия, които се докосват до българската видимост. Такова е съчинението „Spiegel Historial“ на холандския поет Якоб ван Марлант (ок. 1225 — ок. 1291). Написано в стихове около 1280—1290 г., то съдържа сведения и за историята на средновековната българска държава.¹⁷ В хрониката „Огледало на света“, завършена през 1493 г. от османския летописец Мевляна Мехмед Нешри (неизв. — ок. 1520) също откриваме вести за отечественото минало.¹⁸ Пак „Огледало на света“ се нарича географският труд на Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа (1609—1657), или Кятиб Челеби.¹⁹ Документирани са ценни подробности за Салистра, Русе, Видин, Шумен, София, Пловдив, Ямбол, Одрин, Солун, Охрид и др. селища.²⁰ Накрая не бива да забравяме книгата „Диоптра или Зерцало“, макар че значението ѝ е само косвено. Първо Стоян Аргиров, а след това Йордан Иванов я виждат в библиотеката на Зографския манастир, подвързана заедно с „Рай мысленный“. От последното издание е преписано сказанието за Антон в сборника, които съхранява известната Зографска българска история.²¹

Горните бележки са необходими, за да очертаят фолклорните, философските и литературните ареали на явлениято „огледало“. За да илюстрират (макар и бегло) външните и вътрешните движения на един процес, който не отминава нашата книжнина, а увлича част от самата ѝ материя.

¹² Вж. напр. D. E. R h o d e s, A catalogue of incunabula in all the libraries of Oxford University outside the Bodleian. Oxford, 1982, p. 349—352.

¹³ Вж. О. А. Д е р ж а в и н а, „Велико Зерцало“ и его судьба на русской почве. М., 1965, с. 17—18. Съществува предположение, че авторът на „Speculum exemplorum“ е Йоханес Буш (1399—ок. 1480). Вж. D. E. R h o d e s, Цит. съч., p. 316.

¹⁴ Вж. С. И. Н и к о л а е в, К изучению „Великого Зерцала“. — Советские славяноведение, 1988, № 1, с. 74—76.

¹⁵ Вж. The New Cambridge Bibliography of English Literature. Edited by George Watson. Vol. I. 600—1660. Cambridge, 1974, 1024—1025.

¹⁶ Вж. З. О р ф е л и н, Зрцало науке. С предговором Д-ра Димитрија Кириловича. Матица српска. Књ. I. Нови Сад, 1952.

¹⁷ Вж. Холандия — България. Следи от взаимоотношения през вековете. Материали от холандските архиви и библиотеки за българската история и контактите на Холандия с българските земи. С., 1981, с. 12. Якоб ван Марлант също използва създаденото от Винсент дьо Бов, по-точно — „Speculum historiale“.

¹⁸ Вж. М. Н е ш р и, Огледало на света. История на османския двор. Съставителство и превод от османотурски език Мария Калчин. С., 1984.

¹⁹ Съчиненията на Мехмед Нешри и Кятиб Челеби са основани на Джиханнома, буквално — „Светопоказател“, — но обикновено се превеждат като „Огледало на света“.

²⁰ Вж. Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдуллах Хаджи Калфа. От немското издание на Йосеф фон Хамер превел и снабдил с обяснителни бележки Стоян Аргиров. — В: Архив за поселищни проучвания. С., 1938, кн. 2, с. 63—110; кн. 3, с. 48—98; кн. 4, с. 75—121. Публикацията е придружена с допълнителни бележки от Гълъб Д. Гълъбов.

²¹ Вж: С. А р г и р о в, Из находките ми в светогорските манастири Хилендар и Зограф. — Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Кн. 68. С., 1908, с. 219—225; Й. И в а н о в, Български старини из Македония. С., 1931, с. 628—629. „Рай мысленный“ е сборник в две части, печатани през 1658—1659 г. в типографията на Иверския манастир. Въпросното издание на „Диоптра или Зерцало“ е от 1654 г., печатано в манастирската типография в Кутени.

Ето го българинът Кръстьо Пейкич. Роден през 1665 г. в Чипровец (днес Чипровци), той преживява въстанието от 1688 г. и емигрира в Рим. Тук учи до 1698 г., след което е мисионер между своите единородци в Трансилвания и Влашко. От 1705 до 1709 г. е игумен в Дома на катекумите във Венеция. После е отново мисионер, енорийски свещеник, каноник, абат. Умира през 1730 г. в Белград като декан и първи каноник на новата католическа митрополия.

Накратко, биографията на Пейкич — познавача на религиозната догматика — е тясно свързана със заглавието „Зарцало истине мед царкве Источне и Западне од дом Карсту Пеикића од Гипровац Каноника Печуискога. У Миеци на аѡѢѢ по Николи Пещдану, книгару у Марцари под имениом Лилиана“.

Съчинението е отпечатано през 1716 г.²² на т. нар. илирийски език, босненско наречие. По-късно през 1725, 1730 и 1731 г. излиза и на латински като „Speculum veritatis“²³.

Авторът си поставя задачата да докаже предимствата на католицизма пред православие. Но не само това. Той недоволствува от схизмата, защото вижда в нея пречка за освобождаването на южните славяни. Търси корените на своя народ и споделя теорията за сарматската му прародина. Според Пейкич бедствия принудили българите да се насочат към устието на Дунав, да прехвърлят голямата река и да завладеят днешните си обиталища — Мизия, Тракия и Илирика. Сарматизмът и илиризмът, обединени в „Зарцало истине“, сочат бароковите представи на книжовника. Доказват неговата мисъл за народността принадлежност.²⁴ Ситуиран полемичния труд в контекста на предвъзрожденските процеси, когато историографските белези подсказват утрешното развитие на литературата ни.²⁵

В 1816 г., едно столетие след Кръстьо Пейкич, е типографисана „Книга сия зовомая Огледало“. Заглавието е заключило голяма част от информацията. За подбудите: „Описася ради потреби и ползования“. За езика: „препростейшим и некнижним язиком болгарским долния Мисии“. За съчинителя: „многогрешним во Йеромонасех и недостойнейшим игуменом Крал Марковаго манастиря; иже во Скопие у Маркоа река храма с[в]ятаго великомученика Димитриа Кирил Тетоец Пейчиновић“. За издателя: „И издася на тип иждивением и потщанием (старанието — б. м., Р. Т.) бл[а]гоговейнаго во священницех г[оспо]д[и]на Косте Стошића попа о[г] Призрена града“. За местоиздаването и печатницата: „В Будине граде, писмени Кралевск: Университета Пещанскога“.

Кирил Пейчинович не ни връща към миналото. В религиозното съдържание (слова, молитви и поучения) не се вметват исторически примери, а се оглежда битът на тогавашния българин.²⁶ Тук са тежките му делници, своеобразните празници, архаичните обичаи и суеверия — от курбана до носенето на амулети и вярването във вампири. Страниците, написани на „препростейшим“ език, са адресирани към обикновения читател. А за безкнижните, било в църквата, било на селското сборище, било другаде, Пейчинович сам е тълкувател на словата.

Възрожденецът подготвя своето „Огледало“ в Марковия манастир „Св. Димитър“ край Скопие. Проповядва из цялата околност, включително в голямото будно село Кучевица. И тук е мостът към следващото заглавие. . . През 1820 г. в Кучевица се ражда Нешо Стоянов Бойкикев. Баща му бил неук, но искал да образува сина си. Малкият Нешо се рови в библиотеката на местния манастир „Св. Архангел“, където вероятно попада на Пейчиновото издание. Това е можел да стори и по-късно в Самоков или в Прилеп. Биографът на бъдещия митрополит смята, че при всички случаи той се е запознал с популярното „Огледало“.²⁷

Житейските криволичения на Нешо Бойкикев минават през Зографския манастир, където приема името Натанаил (1837), а след това го отвеждат в Кишинев (1839). Отначало посещава духовното училище, после се записва в семинарията. Разказва: „Аз не се ограничавах само с изучаването на училищните уроци, като и

²² Приемаме датировката на Йосип Турчинович. Вж. J. Turčinović, Misionar Podunavlja Krsto Pejić (1665—1731). Zagreb, 1973, s. 75—76.

²³ Вж. Е. Згамбати, Е. Националното и общоевропейското в делото на Кръстьо Пейкич. — Литературна мисъл, 1984, № 1, с. 105.

²⁴ Вж. В. Бехинова, Барокът и литературата на българските католици. — Литературна мисъл, 1975, № 2, с. 94—95.

²⁵ Вж. К. Станчев, Литературата на българите-католици през XVII—XVIII в. и преходът от Средновековие към Възраждане. — Литературна мисъл, 1981, № 3, с. 10.

²⁶ Вж. Хр. Вакрелски, Народният бит в „Огледалото“ на Кирил Пейчинович. — Македония, 1943, № 2, с. 24—30.

²⁷ Вж. Кирил Пловдивски. Натанаил митрополит Охридски и Пловдивски (1820—1906). С., 1952, с. 71—72.

тука продължавах любимото ми четение на различни руски духовни и светски сочинения. С благодарението, което получавах от своя благодетел и духовен отец Манасия²⁸, аз си съставих собствена библиотека и превождах на български що намервах полезно и потребно за народа ни и за духовенството ни. С тая мисъл аз в 1840—1841 година въпреки болезненото ми състояние преведох от славянски книжките: „Зерцало Християнско“ и „Святителско поучение, с кратки катихизис и с приложение нужните за свещеници наставления и правила църковни...“²⁹

Точният наслов на първия превод е „Зерцало или огледало християнское, което съдържава мисли спасителни и увещания душеполезни и весьма нужни за всякаго християнина, който желае да позная своето християнско живееши и евангелската истина. Превели от славянский на българский язык с дополнением Афонско-зографского монастыря монах Нафанаил и брат его Захарий Княжеский. 1844 года“³⁰

Ръкописът е предаден в цитираната година, но духовната цензура го подписва за печат едва на 14 юли 1846 г. Излиза от московската Университетска типография на следната 1847 г.

Захари Княжески се труди главно върху езиковата обработка на текста (38 поучения). Може би е негова идеята и за споменатото допълнение. Основната работа обаче изнася Натанаил Зографски.³¹ Логично е той да използва черковнославянски оригинал от собствената си библиотека, но се оказва, че заглавието има по-дълга история. Още през 1699 г. гръцкият теолог Методий Антракитис (XVII—XVIII в.), получил образование на Запад, публикува „θεωρία χριστιανική“. Съчинението е преведено „на славенский язык“ от Димитриос Дарварис (1757—1823) като „Зерцало християнское содержащее мисли спасителныя и увещания душеполезная и нужнейшая всякому християнину желающему познати християнское свое житие и евангелскую истину“. Издадено е в Будим през 1801 г. „в ползу Славено-сербского народа“.

Беньо Цонев предполага, че от тази книга са преводителни фрагменти в ръкописния Писмовник № 365 (617).³² Писачът наистина е отбелязал: „о[т] Зерцало Хр[ис]тианское“ (л. 37а). Ето едно сравнение обаче не с изданието на Дарварис, а с това на Зографски и Княжески:

„Благодат е двойна, дарбата е
два ката, сугуба (двойна — б. м.,
Р. Т.), чи зашоту друга просвя-
щава, а друга освя]щава, дето
просвящава е тъс, която про-
св]щава умът наш и вдига воля-
та наша да струваме добро.“

(Л. 1а)

„Благодат е двояка, друга е
что просвещавая, а друга е что
освещавая. Благодатта, что про-
свещавая, е тая истата, коя про-
свещавая наш ум и повдигнува
нашата воля, за да можеме да
правиме добро.“³³

Успоредницата на текста е закономерна. По-важно е неговото д в и ж е н и е към националната сетивност, осъществявано и чрез заглавието. Не „Зерцало християнское“, а „Зерцало или огледало християнское“. Въмъкването на новобългарската форма (примерът на Кирил Пейчинович?) трябва да съди диалога с читателя, да приобщи иначе „душеполезното“ съдържание към съвременността. Затова началото на книгата е увенчано със заглавието, а краят — с многозначителното стихотворение:

О! Ветре северный, на България повеи,
и от очите нейни мъглата развей.

О! Северное солнце,

пусти твой светлия лучи,
открыи умните нейни очи.
Не остана веки на никого върна надежда.
Като сестра да я облече в светла одежда.

²⁸ Йеромонах Манасий е възпитател и духовен баща на Нешо Бойкичев.

²⁹ Жизнеописание митрополита Охридско-Пловдивского Натанаила. (Автобиографични бележки). Съобщава Ангел Станков — СБНУНК. Кн. 25. С., 1909, с. 13.

³⁰ Втората книга, спомената от Натанаил Зографски, е „Святителско поучение к новопоставленнаго [св]ещеника, което е изписано из правилата на свети апостоли и свети отци“ (Москва, 1847). Към нея е прибавен „Сокращенный катихизис“ (Второ издание — Нови Сад, 1856.)

³¹ Вж. Кирил Пловдивски. Цит. съч., с. 117.

³² Вж. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Състави проф. Б. Цонев. С., 1910, с. 410.

³³ Зерцало или огледало християнское. . . Москва, 1847, с. 71. Срв. и с. 68—69 с л. 37а — 37б. от ръкописа.

На тебa само тя се надява.

Като жадна земя дъш очаква.³⁴

Сигурно не е случайно, че спомоществател на „Зерцало или огледало християнское“ е и самият Добри Чинтулов.³⁵

Други видни българи отделят от средствата си, за да продължи диярята на изследваните издания. „Цариградски вестник“ в бр. 67 от 1 октомври 1849 г. обявява, че Стефан Попниковол Изворски е пригответил ръкопис за печат. Донесъл го е в столицата от Тулча.³⁶ Нужна му е подкрепа на родолюбиви люде. Отзовават се Стефан Богориди (100 книги), д-р Петър Берон (50 книги), Александър Екзарх (50 книги), Гаврил Кръстевич (25 книги), Кръстьо Пишурка (15 книги) и др. Общо чрез спомоществования са поети 700 екземпляра. Уговорени са и условията със словослагалницата на арменец Тадей Дивитчян. И през 1850 г. в Цариград вижда бял свят „Огледало за българските училища или правила заради воспитанието на децата, извадени от книга, която ся нарича „Наказ Ея Императорскаго Величества Екатерины Вторыя Самодержцы Всероссийския данный Коммисии о сочинении проекта новаго уложения, в Санктпетербурге при Императорской Академии наук 1770“, на четири язици росийски, латински, немски и французки. А сега преписани от сушата книга и преведени на наш язык и български от Стефана П. Николов Изворский Котлянец. Който и за по-голямо изяснение сочинил и приложил от себе си и доволни стихове да сочат кам состоянието на книжнината и воспитанието на българите сос сущото намерение, каквото и вишеречените правила в полза на единокродните си“.

Изворски е прецизен — цитира извора, с който си е послужил. Необходими са обаче разяснения. Императорският „Наказ“ обхваща 22 глави в 403 стр. Има титулни листа на руски, латински, немски и френски. Съдържанието е напечатано паралелно на четирите езика.³⁷ От този впечатляващ обем нашият книжовник заимствува нищожна част. Неговото „Огледало“ е едва 42 стр. заедно с поместените стихове (приложен е и спомоществателен списък). Сменено е заглавието.

Изводите. . . Стефан Изворски иска книгата да „послужи вместо огледало в българските училища“. Настоява пред съвременниците: „сущо каквото в огледало да си гледате состоянието, книжнината и приликата за воспитанието на децата“.³⁸ Той подбира само онези примери от руското четиво, които ще са полезни за нуждите на родното образование. Запазва подредбата на разноезичните текстове, като прибавя и български. Към онези, които ще го упрекат в „многочуеност“, се обръща с нарочно „Замечание“³⁹ Все „за полза на българский наш народ“ е постъпил така.

Последният факт е направил впечатление на съвестния биограф Георги Стефанов, който го свързва със заглавието: „Подобни „огледала“ бяха на мода тогава в нашата и сръбска книжнина, и нашият Изворски, комуто винаги са импонирали „големите европейски езици“ и въпросите за образованието и възпитанието, обяснимо е защо и как е спрял избора си върху тази наистина оригинална, макар и тъй стара книга.“⁴⁰

Но единствено „модата“ ли е вдъхновила възрожденеца? Отново се мярка друго, призрачно заглавие, с амбицията да коригира установеното мнение. Великата гръцка школа в Куручешме е имала свое „Огледало“. Известен е един препис, направен от Димитър Георгиев Попсимеонов.⁴¹ Между 1843 и 1845 г. Стефан Изворски посещава това добре уредено учебно заведение, което се е намирало под надзора на Цариградската патриаршия. Дали не е замислил „Огледало за българските училища“ не подражавайки, а тъкмо противоположавйки се на चुлките образци?

И Георги Янакиев Икономов учи в гръцко училище — в Арнауткьой близо до Куручешме, — а далеч не става поклонник на елинофилството. Има достатъчно основания за това. Първо даскалува в родната Дупница (днес гр. Станке Димитров), после отива в Карлово и в Сопот. През 40—50-те години на века тек

³⁴ Пак там, с. 162.

³⁵ Вж. Пак там, с. 170.

³⁶ Вж. Г. Стефанов, Стефан п. Н. Изворски, учител и поет от епохата на Възраждането (1815—1875). — Сборник на БАН. Клон историко-филологичен и философско-обществен. Кн. 28. С., 1935, с. 26.

³⁷ Вж. Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века. Т. 1. М., 1962, с. 334.

³⁸ Огледало за българските училища. . . Цариград, 1850, непагинирана стр.

³⁹ Пак там, непаг. стр.

⁴⁰ Г. Стефанов, Цит. съч., с. 70.

⁴¹ Γενικός χαρτέλης τῆς ἐν ξηροκρήνῃ Μεγάλῃς τοῦ γένους καὶ πατριαρχικῆς Σχολῆς. Ἡ ὁ Πιτ-ζипιός. Σύγγραμμα νεοφανῆς κατὰ τὸ 1849 ὄν ἔτος ἐν μηνὶ Μαΐου ὑπὸ Ἀνατόμου, Ἐκδοστὶς πρῶτη. Ἐν ξηροκρήνῃ 1849. Вж. Опис на гръцките и други чуждозични ръкописи в Народна библиотека „Кирил и Методий“. Състави Маньо Стоянов. С., 1973, с. 131—132.

избуява престижно шарлатанство. Подвизават се самогитутувани лечители — ловки хитреци и обирджии. Труфят се с гръмки имена, приготвят „тайни дярове“, опитват отрови. Особено опасен е някой си Леонидас, грък от Измир, който се представя за „ученик Атиняински“. Ханджия и симидчия в Карлово, той се прехвърля в съседния Сопот, за да упражнява захарство.

Идва несправимото — жертва на самозванците става Младена⁴² — младата съпруга на Георги Икономов.

От личната трагедия се ражда остро изобличително съчинение с широк обществен резонанс: „Огледало на гръко-арнаутските магесници, шарлатани и бияро-бузаджий хикими. Нареди един българин. Издание първо.“

Годината е 1855-а. Мястото — Цариград. Авторът — дръзкия Дупничанин. В самото начало на тънката книжка (17 стр.) е литографиран о г л е д а л н и я т п о р т р е т на Леонидас. Господин, облечен по последна европейска мода, с риза, елече, сюртук, пелерина, панталон, островърхи обувки. В едната ръка държи бастон, в другата — шапка „алафранга“. От елечето се подава ланец на часовник. Главата обаче е магарешка, с дълги уши, а около нея — надпис:

Д:	а
Только или	претворно
Христуоду	Леонид
	неомит.

След като подлага на безпощадна сатира лъжелечителството, Икономов заключава: „Напечата ся настоящето ОГЛЕДАЛО, за да ся покаже как ся онеправдява тая висока и преславна наука (медицината — б. м., Р. Т.) от злоупотребленията на тия загорски и безсрамни симидчии и бузаджий (хикими), от които, не ся сумнявам, оплакват ся и същи вие, колкучо сте същи и опитни доктори.“⁴³ Вместо епилог върху задната корица е поместена песента „Похвала на хекимите“.

Изданието набира популярност. Срещу два гроша минава от ръка на ръка. „Тая брошура се четеше с жадност от българската младеж — свидетелствува един очевидец. — Тя произвеждаше силно впечатление особено с лика на д-ра Леонида, поставен над коричката с дълги магарешки уши и опашка, и с надпис. . .“⁴⁴ От своя страна „Цариградски вестник“ публикува положителен отзив за книгата.⁴⁵ Така въпреки че Георги Икономов премълчава авторството си, много скоро се разчува, че именно той стои зад нелицеприятното „Огледало“.

Засегнатите не остават дължни. Започват заплахи и гонения. Дупничанинът е принуден да се укрива, тъй като конфликтът опира и до съд. В края на краищата забягва във Влашко. Малката „критическа книжка“, както сам я нарича, едва не коства живота му.⁴⁶

Всъщност епизодът наподобява честите преживелици на Петко Р. Славейков заради неговите сатири срещу фанариотите. Една от тях е озаглавена „Огледало“. Поетът я завършва в Ловеч, където става учител през 1847 г. Била написана в стихове и ядовито осмивала „изобщо гръцките владци в България, най-вече търновский, ловчанский, врачанский, софийский и видинский“.⁴⁷ Заедно с историческата поема „Крумиада“ и стихосбирката „Цветосъбрание“ той изпраща сатирата през Свишов в Букурещ. Исква да ги обнародва, но преписите пропадат неизвестно къде.

А оригиналите? При един злощастен инцидент те потъват в Дунава. И все пак като по чудо владишкото „Огледало“ оцелява. „В Елена — разказва Славейков — занесох с мене си единичий ръкописен труд — „Огледалото“; — случайно извабен от водите на Дунав, понеже съм го бил турнал в джоба си. Тая сатира против гръцките владци един ден прочетох на някои от другарите си и скоро всички се изредиха да я чуят.“⁴⁸ Изобличителното слово дотолкова впечатлява аудиторията, че поетовите другари Павел Грамадов и Драган Бонев „похищават“ творбата. Отнасят я в Търново, където мълната за нея достига

⁴² Вж. А. Х. Меджидиев, Дупница и бележити дупничани през епохата на Възраждането. Дупница, 1940, с. 176.

⁴³ Огледало на гръко-арнаутските магесници. . . [Цариград], 1855, с. 17.

⁴⁴ Н. Г. Еничерев, Възпоминания и бележки. С., 1906, с. 102.

⁴⁵ Замечание на огледалото. — Цариградски вестник, № 266, 3. III. 1856. В отзива е вградена песен за развенчания лечител Леонидас.

⁴⁶ Във Влашко Георги Икономов издава „Краткий най-новий писмовник“ (Букурещ, 1856), в чийто предговор (без пагинация) разкрива своето авторство върху „Огледало“ и разказва теглилата си.

⁴⁷ П. Р. Славейков, Съчинения в осем тома. Т. 3. С., 1979, с. 25—26.

⁴⁸ Пак там, с. 33.

до ушите на Неофит. Без да се бави, злопаметният владика заръчва на Никола Михайловски да прокуди размирника и Славейков наистина напуска прочутата „даскалоливница“.

Ето заглавие, което се движи и в преносния, и в буквалния смисъл на думата. Синът на Рачо Казанджия е познавал превода на Димитрий Дарварис „Зерцало християнско“.⁴⁹ Сатиричното „Огледало“ също отразява нормите на морала, но не на каноничния, а на онези из тайното битие на гръцките владци. От друга страна, произведението изживява драматични митарства: пренасяно, укривано, четено под сурдинка. За съжаление, в последна сметка, безвъзвратно изгубено.

Различно е Славейковото заглавие с динамика в самата конструкция. През май 1860 г. той помества във в. „България“ статията „Глас от пусто горе Телелейско“.⁵⁰ Независа началото на серия от материали, насочени срещу консервативно настроените дейци за църковна независимост, които са склонни на компромиси с Патриаршията и на сътрудничество с Високата порта.

Тодор Бурмов, един от „умерените“, реагира в редактираното от него сп. „Български книжици“.⁵¹ Завързва се полемика. Краят на юни и началото на юли са означавани с нови публикации от Петко Славейков.⁵² „Прогласание на гласа от пусто горе Телелейско“ доказва повишаването на емоционалния градус. С поредното взимане на думата Бурмов заявява, че е предоставил „огледало“, в което „виновните ще ся познаят и ще ся видят“. Продължава: „И действително тези учители ся познали на огледалото, което им ний посочихми да ся огледаат; но те наместо да изправят недостатките си, които им то открива, като си видяли чудовищната грозотия, ся разсърдили на огледалото и искат да го счупят...“⁵³

Напротив — Славейков обнародва „И друго прогласание на гласа от пусто горе Телелейско“, като добавя: „Или Огледалото на г. Бурмова“.⁵⁴ А насловът на следващата статия вече гласи: „Огледалото на г. Бурмова. Или друго прогласание на гласа от пусто горе Телелейско“.⁵⁵ Тази подредба се запазва до края на поредицата.⁵⁶

Иначе казано, заглавието се движи с оглед повишаване на читателското внимание. В лавинообразно растящия обем се прибавят интригуващи смислови единици: глас+прогласание на гласа+друго прогласание на гласа. Обединява ги огледалото, обсебено от публициста и обърнато към самия Тодор Бурмов. Но не за различаване на лични сметки, а в името на насъщните „потребности български“. Ще минат години и отново по повод на църковнонационалния въпрос редакторът на в. „Македония“ ще възкликне: „Животът на един народ е огледало, в което ся изображава всичкит процес* на историята му.“

Уводната статия „Огледалото“⁵⁷ изтъква делото на многозаслужилия котленец Неофит Бозвели и неговите следовници. Припомня миналото, за да актуализира задачите на дена. Внушава, че развързката не е далеч. Завързва обаче изненадващо:

„Часът е знаменит. Нека ся въздушевим, братя, и нека мъдро и крепко стъпваме в обятията, които ни готви бъдещето под широките криле и под дебелия сянка на Н. И. Величество Султана.“

София Баева справедливо вижда в тези думи начин да се заблуди цензурата. Та нали „Огледалото“ генетически предхожда обширната статия „Двете касти и власти или днешната наша Екзархия и що ни обещава тя“⁵⁸, заради която в. „Македония“ е спряна завинаги, а Славейков — арестуван.⁵⁹

Според нас между реловите прозира още нещо. „Огледалото“ излиза в края на една календарна година, чиято равносметка съвсем не е мирна и тиха. „Дойде пролетта 1868 — пише Христо Ботев — и на хиляди юнаци закнипа кръвта, хиляди бяха готови да идат да измрат за свобода и в две недели да вдигнат сичкия народ на оръжие!“⁶⁰ Под „широките криле и под дебелия сянка“ на Абдул Азиз (1861—1876)

⁴⁹ Вж. С. Баева, Петко Славейков. Живот и творчество (1827—1870). С., 1968, с. 135.

⁵⁰ България, № 59, 4. V. 1860.

⁵¹ Книжечен дневник. — Български книжици, 1860, № 9, с. 8—10.

⁵² Господине управителю на в. България. — България, № 67, 29. VI. 1860; Прогласание на гласа от пусто горе Телелейско. — България, № 68, 6. VII. 1860.

⁵³ Книжечен дневник. — Български книжици, 1860, № 11, с. 40—41.

⁵⁴ България, № 71, 27. VII. 1860. В същия брой под същото заглавие е отпечатана още една статия от поредицата.

⁵⁵ България, № 75, 24. VIII. 1860.

⁵⁶ Вж. България, № 76, 31. VIII. 1860; № 78, 14. IX. 1860; № 82, 12. X. 1860.

* Ход на развитието, образ на действието или постъпък. (Бел. на П. Р. Славейков.)

⁵⁷ Македония, № 2.7. XII. 1868.

⁵⁸ Македония, № 18, 25. VII. 1872.

⁵⁹ Вж. С. Баева, Цит. съч., с. 259—260.

⁶⁰ Хр. Ботев, Събрани съчинения в два тома. Т. 2. С., 1971, с. 48.

четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа осветява с костите си родната земя. Броят потери и се коват бесилки. Не прокарва ли Петко Славейков тънка ирония към обитателя на стамбулските покои — подтекст, неразгадаем за служителите с червени моливи?

Статията е публикувана на 7 декември 1868 г. По стечение на обстоятелствата на 8 декември Христо Г. Данов известява Марин Дринов от Виена: „Покрай други книги, които свършвам тая седмица, печатам и един голям домашен календар, в който надрасках и аз нещо с намерение да поразклатя кой що годе земал у нас...“⁶¹ Фирмата „Хр. Г. Данов и С-е“ разпространява „Огледало за българските училища“ на Стефан Изворски и „Зерцало или огледало християнское“ на Натанаил Зографски и Захари Княжески.⁶² Книгоиздателят обаче е решил да се намеси в проблематиката със собствено заглавие. Начева рубриката „Нашето огледалце“, която редовно поддържа през първите четири годишнини на календара-алманах „Лето-струй“ (1869—1876).⁶³

Данов е със самочувствието, че ще „поразклати“ духовете, че ще улови злободневните трептения във всички области на обществените живот. И наистина — критикува чорбаджийството, пощипната, невежеството. Изнася училищни неуредици, читалищни недоразумения, яраи от криворазбраната цивилизация. Запива с 11 май, Кирило-Методиевия празник, който не бива да се превръща в повод за празни веселби. Изобличава онзи книгоиздателят, който трупа печалби на гърба на народа. Ще илюстрираме казаното с по един пример от четирите издания на „Нашето огледалце“:

„*Что правят нашии старци израилеви по манастирими?* — Изтагат ся лете под сянкити, а зме по тошлити соби, и чюдят ся что да ядат и да пият — лъжат и спасяват ся! Всяко живо сътворение на тоя свят ся старе за своето усъвършенствование, а само тая пасмина хора не сяха ни да знаят за това.“⁶⁴

„В едно място богатити възненавидяли учителя си и насмалко остана да го изгонят, защото не учил дещата им тъй, както учил сиромашкити, та приемали по-добре. — Приемат те не защото ги учи повече и по-добре учителът, нъ защото не са тъй мамини галени, каквото ония на богатити, които посещават училището през два дни и през три дни еднаж.“⁶⁵

„У кой народ ся е чуло да ходят вестникарски таксирдаре (събирачи на дългове — б. м., Р. Т.), каквото наша една редакция ся принуди да го направи преминалата година? И що направи човекът ѝ, като ходи цяло лято от град на град и от Петка до Ивана? — Нищо! О! Не сми ли ние за смях и за укор в това отношение!“⁶⁶

„От пътници, които дохождат откъде Русе, Търново и Пловдив, научявами ся, че младити г-жи и г-жичи в тия градове ся наговаряли да съставят измежду си особен род женски дружества с цел да гонят всака мода и салтанат из градовети си, та дано възпрат кой-годе мъж да не падне от Фалиментовата холера от която не е останал ни един немолепсан от пустити многоразточителни женски пришевки.“⁶⁷

Оказва се, че изнесените факти (без да претендират за изчерпателност) насочват към неподозирани извори. Обикновено обяснявана като м о д а, „огледалната литература“ от нашето Възраждане е с далеч по-сложни закономерности. Тя наистина е предизвикана от външни образци: латински (К. Лейкич), гръцки през сръбски (Н. Зографски и З. Княжески), руски (С. Изворски). Заедно с това обаче включва историографски бележки, свидетелства за народния бит, училищни и патриотични песни. Заглавията, обвързани със значителни творци на словото, са материално подпомогани от именити люде. Някои от произведенията участвуват в ожесточени спорове, изобличават фанариотството, взимат дял в борбата за църковнонационална независимост. Намесва се и цензурата, авторите са гонени, четивата — преследвани и губени.

⁶¹ Хр. Г. Данов, За теб, мила родо. Пловдив, 1978, с. 287.

⁶² Вж. Разпис на книгити, що ся намират за продан през тая 1869 година у книжарницата на Хр. Г. Данов и Съдружие в Пловдив, Русчук, Велес. — В: Лето-струй или домашен календар (с 25 изображения) за проста година 1869. [Виена, 1868.], с. 245 и 248.

⁶³ За авторството на Христо Г. Данов върху материалите под рубриката „Нашето огледалце“ вж. К. К а р а г у л е в, Книжовни трудове на Хр. Г. Данов. — В: Христо Груев Данов. Юбилейен сборник. Пловдив, 1905, с. 182. Срв. М. С т о я н о в, Българска възрожденска книжнина. Т. 1. С., 1957, с. 77.

⁶⁴ Лето-струй или домашен календар (с 25 изображения) за проста година 1869. [Виена, 1868.], с. 224.

⁶⁵ Лето-струй или домашен календар за проста година 1870. [Виена, 1869.], с. 201.

⁶⁶ Лето-струй или къщний календар за проста година 1871. [Виена, 1870.], с. 245—246.

⁶⁷ Лето-струй или къщний календар за високоосна година 1872. [Виена, 1871.], с. 263.

И най-същественото. . . Устойчивото заглавие „Огледало“ не носи жанрова определеност. Поставяно е над религиозна проза, стихотворни творби, журналистически статии и къси публицистични форми. Самото съдържание обаче не е статично. Хронологически проблематиката му се движи в посока: р е л и г и о з н о - д о г м а т и ч н а (К. Пейчиц) — д у х о в н о - п о у ч и т е л н а (К. Пейчинович, Н. Зографски и З. Княжески) — д и д а к т и ч н о - п р о с в е т и т е л с к а (С. Изворски) — с а т и р и ч н о - и з о б л и ч и т е л н а (Г. Икономов, П. Р. Славейков, Хр. Г. Данов).

Книжовниците отначало са духовни лица, по-късно — дейци от гражданския живот. С времето се променя зъгълът на пречупване на светогледа, отраженията се деформират, за да осъдят личните и обществените недъзи, грозното, низкото, безобразното. Главното оръжие е словесната карикатура с характерното изкривяване на образите и хиперболизиране на недостатъците. Макар че рисункът е предимно външен, съществува и стремеж да се проникне отвъд зримото, да се огледат явленията в дълбочина, да се потърсят истинските корени на злото.

Изминало дълъг път, тълкуваното заглавие напуска територията на Възраждането именно с горните белези. Убедително доказателство е първопечатната изява на Алеко Константинов — сатирата „Огледало“. Тя излиза в подлистника на в. „Целокупна България“ през зимата на 1880 г.⁶⁵ Портретува оратора-демагог и чиновника-кариерист, партизанистуващия политик, служителя в мундир и митничаря-мошеник, Тоест героите, на които ще бъде подвластна бъдещата епоха. „Последните стихове — „Огледалото“ — четем накрая, — са на един млад ученик от Николаевската гимназия в Южнославянски пансион, които с някои поправки обнародвахи според желанието му. Р.“

„Р.“, сиреч редакторът, е най-вероятно Петко Славейков.⁶⁶ Ако наистина е така, бележката има и символичен смисъл. В прехода от минало към настояще утрешнят автор на „Бай Ганьо“ се среща със стария Гайдар. Сприкосновение чрез о г л е д а л о т о, към което Славейков храни трайни пристрастия. Вестник „Целокупна България“, орган на Либералната партия, воюва срещу консерваторите, а споменът за полемичната 1860 г. е още жив. Правителството на Тодор Бурмов (5. VII. 1879—24. XI. 1879) от два месеца не е на власт, но в Алевковото „Огледало“ (поправено!) красноречиво се „мярка“ бившият и настоящия министър Григор Начович.⁷⁰

Всъщност жилавото възрожденско заглавие се вражда в новата обществено-политическа ситуация. Но вече не с изменчиво съдържание, а с конкретизирани знакови признаци за сатирично слово. Тъкмо като такова битова и в сетнешната българска литература.

⁶⁵ Целокупна България, № 57, 4. II. 1880.

⁶⁶ Той редактира в. „Целокупна България“ заедно с Иван Славейков. В последното участва и Свещенослав Миларов.

⁷⁰ В последната строфа Начович е наречен „пръв Витошарин“ по името на в. „Витоша“ (орган на Консервативната партия), който редактира.